

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:
Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2015

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpenindustrie Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk *Wapen van Gouda*

Bert van der Lingen

Jaarlijks werden vele miljoenen Hollandse kleipijpen naar de meest uiteenlopende delen van de wereld verscheept. Een deel van de export werd verzorgd door grote pijpenfabrikanten die tevens handelaar waren. Daarnaast waren er pijpenkopers, handelshuizen en tabaksfabrikanten die pijpen verzonden. Dirk Entvogel behoorde in de eerste helft van de achttiende eeuw tot de grootste pijpenkopers. Hij begon rond 1700 met zijn pijpenhandel en continueerde deze tot zijn overlijden in 1762. Hij verkocht pijpen met het merk wapen van Gouda. Er blijkt een interessante en langdurige relatie te zijn geweest tussen Gouda en Amsterdam, tussen pijpenmakers en pijpenkopers en het handelsmerk wapen van Gouda.

Trouwen, overlijden en een ruzie met dodelijke afloop

Dirk Entvogel woonde op de Pijpenmarkt, aan de westzijde van de Nieuwezijds Voorburgwal, ten noorden van de Bloemmarkt op de huidige nummer 248 (afb. 1). Zijn huis lag schuin tegenover de aanlegplaats van

de schepen uit Gouda. In mei 1704 trouwde hij met de Goudse Catherina Cornelisse Verhegge, de weduwe van Dirk Janse Doesburgh¹ die in juni 1699 was overleden.² Catharina was mogelijk een dochter van de pijpenmaker Cornelis Veregge die in 1670 in de Goudse archieven wordt genoemd.³

Nog geen vier maanden na de huwelijksvoltrekking gebeurde er een ernstig incident op de Pijpenmarkt waarbij Dirk Entvogel zijn stiefzoon verloor. Op 15 september waren Jan Joosten en Pieter Pieters, twee werknemers van de pijpenkoper Ide Visser,⁴ in zijn pakhuis in het Keizerrijk aan het werk om ‘tabackspijpen op syn plaets te stellen’. Visser wilde via de achterdeur naar buiten maar die was geblokkeerd. Joosten en Pieters hoorden ‘eenig stommelingh, daer op Ide Visser seijde met eenige schelt worde ‘wie heeft daer een schot[?] voor de deur gelegt’ waer op Dirck Entvoogel, stiefvader van Jan Dircx Doesburgh antwoorde, ‘ick heb het daer neergelegt’, seggende daerop Jan Dircx Doesburgh ‘is het daer neergelegt wat sult gij daer van hebben’. Die opmerking viel verkeerd bij Visser en er volgden ‘seer groote scheltwoorden’ tussen de twee mannen. Omdat er geen vechtpartij ontstond had Entvogel gezegd dat ze hun gang maar moesten gaan. Maar de ruzie was nog niet afgelopen. Doesburgh daagde Visser uit naar de Bloemenmarkt te komen, kennelijk om het gevecht met hem aan te gaan en liep alvast via de Kaatsbaansteeg naar de Nieuwezijds Voorburgwal.⁵ Wat op de Bloemmarkt gebeurde is niet bekend maar vier dagen later werd Jan Doesburgh begraven. Ide Visser was er vandoor gegaan.⁶

Afb. 1a-b. Het huis van Dirk Entvogel op de Nieuwezijds Voorburgwal nr. 248 (middelste pand) met rechts ernaast de Kaatsbaansteeg. (Foto's: Bert van der Lingen)

Er woonde slechts een handvol Entvogels in Amsterdam en mogelijk waren ze allemaal familie van elkaar. Op 2 maart 1710 overleed een Geertruij Eentvogel op de 'Nieuw Sijds Voorburgwal tussen de Stil en Wijde steeg'.⁷ Haar relatie tot de familie is onbekend. Catharina Cornelisse Verhegge overleed waarschijnlijk in 1737.⁸ Dirk hertrouwde eind 1737 met de eveneens uit Gouda afkomstige Heijltje de Keijser⁹, met wie hij in 1738 een testament liet opmaken.¹⁰ De families Verhegge en De Keijser waren in Gouda aan elkaar gerelateerd.

Schippers van Zutphen op Amsterdam

Dirk Entvogel had twee broers: Cornelis en Wouter (Wolter). Cornelis trouwde in 1703 te Zutphen met Anneke Wolters uit Amsterdam.¹¹ Dit, en de latere aankoop van een huis in Zutphen, zou erop kunnen wijzen dat de familie Entvogel afkomstig was uit deze stad aan de IJssel in Gelderland.¹² Cornelis was schipper van Zutphen op Amsterdam. Hij overleed in 1716 in het huis van broer Dirk¹³ waarna Wouter het bedrijf overnam. In 1733 verkreeg Wouter het poorterschap van Amsterdam.¹⁴ In 1739 woonde Wouter met zijn vrouw Maria Eelders op het Oude Kerksplein en zes jaar later op de Fluwele Burgwal (Oudezijds Voorburgwal) bij de Lange Niezel.¹⁵

Wouter overleed in 1750 en Maria in 1757.¹⁶ Het echtpaar was nu verhuisd naar de Tuinstraat bij de Lijnbaansgracht. Ze kregen in 1740 een zoon die naar broer Dirk was vernoemd. Dirk trouwde met Judikje Mulder, de dienstbode van oom Dirk Entvogel en tante Heijltje de Keijser. Ze kregen twee kinderen.¹⁷

Dirck Janse Doesburgh, en de merken de hoed en het wapen van Haarlem

Een interessante persoon die hier apart vermeld dient te worden is de in 1699 overleden Dirck Janse Doesburgh, de eerste man van Catherina Cornelisse Verhegge. Deze naam komt ook voor in de boeken van het Goudse pijpenmakersgilde. In 1683 wordt hij genoemd als eigenaar van het belangrijke handelsmerk *hoed*.¹⁸ Volgens Duco had Doesburgh het merk *haas*. Dit blijkt verkeerd geïnterpreteerd te zijn.¹⁹ Dat merk is in Gouda niet bekend. De *hoed gekroond* ging van Dirck Janse Doesburgh (1683-) over op Jan Pietersz van den Hof

(1686-1691).²⁰ Het vermoeden bestaat dat Doesburgh geen pijpenmaker was maar pijpenhandelaar en zich om die reden in het Goudse pijpengilde had ingekocht. Mogelijk rustte op dit merk recht van uitbesteding. Dat betekende dat de eigenaar van het merk zijn pijpen bij andere bedrijven mocht laten maken. Deze toeleveranciers kregen het merk van de koopman in licentie. De pijpenhandelaar kon hierdoor ongelimiteerd pijpen laten vervaardigen.²¹

Mogelijk woonde Doesburgh maar kort in Gouda. In 1697 had hij zich al in Amsterdam gevestigd.²² In Zutphen is een bijzondere vondst gedaan van een trechtvormige pijp uit de periode 1680-1720 met het hielmerk *wapen van Haarlem* en de firmanaam DIRCK JANSE DOESBURGH op de steel (afb. 2).²³ Het *wapen van Haarlem* stond toen op naam van de Goudse pijpenmakers Jan Cornelisse Sorg (1675-1693) en Matthijs Gerritsz Rijphuijse (1693-1735).²⁴ De vondst in Zutphen laat zien dat Doesburgh in Gouda pijpen met dit merk en zijn firmanaam liet maken. Evenals het *wapen van Gouda* was het *wapen van Haarlem* een belangrijk merk. Vooral in Scandinavië worden veel pijpen uit de periode 1680-1720 met dit merk gevonden.

Toen Entvogel in 1704 met de weduwe van Dirck Janse Doesburgh trouwde heeft hij mogelijk ook de nagelaten handel of clientèle van hem overgenomen. Entvogel verkocht pijpen met het *wapen van Gouda*. Het *wapen van Haarlem* van Doesburgh is na de overname mogelijk bij een andere pijpenhandelaar terecht gekomen.

In Gouda waren nog twee pijpenmakers die waarschijnlijk broers waren van Dirck Janse Doesburgh: Huijbert Janse Doesburgh, eigenaar van het merk *de tang* (1706-1721/1728) en Jan Janse Doesburgh met de merken *ID ongekroond* (1689-1691) en *IDB* (1691-1711).²⁵ Doesburgh had het merk *IDB* overgenomen van Jacob Cornelisz. de Licht.²⁶ Bij Duco staat deze naam abusievelijk vermeld als De Lucht.²⁷ Waarschijnlijk was Jacob Cornelisz. de Licht gerelateerd aan de kooplieden Jacob en Cornelis de Lichte die we later in het artikel nog tegen zullen komen.

Afb. 2a-c. Trechtvormig model, hielmerk wapen van Haarlem. Steelstempel DIRCK JANSE / DOESBURGH, 1680-1700. (Foto (c) Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl/index.htm>), uit: J. van Oostveen, 2010, cat.nr. 26).

Het onroerend goed van Entvogel

Entvogel had zijn woning en bedrijf aan de westzijde van de Nieuwezijds Voorburgwal, op de zuidhoek van de Kaatsbaansteeg. In 1723 kocht hij van de Erven Willem van der Heijden nog een pakhuis in de Kaatsbaansteeg, die de Nieuwezijds Voorburgwal met de Achterzijds Voorburgwal (Spuistraat) verbond.²⁸ Dit pand zal Entvogel gebruikt hebben voor de opslag van pijpen.

In 1730 werd Entvogels woning aangeduid met de toepasselijke naam 't Gouds Veerschuytje. In 1743 werd het pand vernieuwd en de naam veranderd. Sinds dat jaar stond in een schelpvorm in het fronton van de klokgevel, een entvogel ofwel een eend afgebeeld (afb. 3). In 1743 betaalde Entvogel belasting die was gebaseerd op een jaar inkomen van 1.500-2.000 gulden. De huurwaarde van het pand bedroeg 275 gulden per jaar.

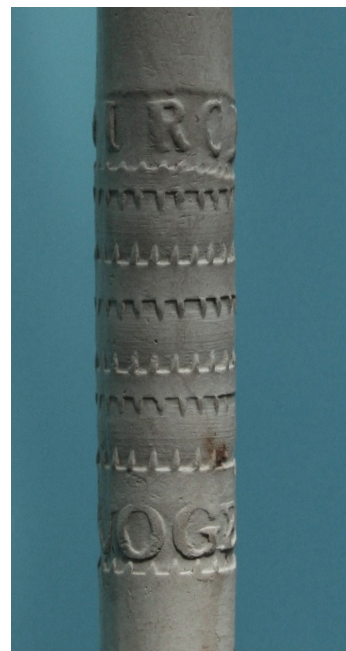
Afb. 3, Nieuwezijds Voorburgwal 248. Fronton met een 'Entvogel', 1743.

In 1743 was er onenigheid met Hendrik Schirmaden, eigenaar van een pand tussen Keizerrijk en Kaatsbaansteeg. Entvogel had dat jaar een nieuw pand laten bouwen of zijn oude pand laten opknappen. Volgens hem was het huis van Schirmaden 'uiterlijk caducq en bouwvalligh', het begon over te hellen en hij was bang dat hierdoor later schade aan zijn eigen nieuwe pand zou ontstaan.²⁹ Twee jaar later was er opnieuw een twistpunt. Samen met zijn buurman Jacobus Admiraal, die het pand tussen Kaatsbaansteeg en Keizerrijk bewoonde, probeerde hij Schirmaden ervan te weerhouden een deur en een waterlozing op de Kaatsbaansteeg te maken.³⁰

In 1759 kocht Entvogel van de Erven Tijmen Hoevelack het huis *de Vergulde Zideworm* in de Bloemstraat tussen de eerste en tweede dwarsstraat³¹ en in 1760, twee jaar voor zijn overlijden, kocht hij van Hans Schreuder voor 1.000 gulden een huis in het Keizerrijksteegje (Keizerrijk).³² Dit pand, vlak bij zijn eigen woonhuis, was verhuurd aan de grutter Joost Beurink en zal hij als investering hebben gekocht.

Dirk Entvogel en het wapen van Gouda

Entvogel verkocht korte en lange pijpen met het merk wapen van Gouda van de betere kwaliteit. Deze pijpen liet hij in Gouda vervaardigen. Zijn naam werd als reclame-uiting in ieder geval vanaf 1730 op de beste lange porceleijnen pijpen gestempeld. Hoewel hij de meeste notariële akten ondertekende met 'Dirk' staat op zijn pijpen 'Dirck'. Zijn producten waren zo gewild dat ze 'ten platte lande' werden nageemaakt en voor echte Entvogel-pijpen werden verkocht. De imitaties kwamen voor zover bekend alleen uit Alphen aan den Rijn. In een pijpenstort in de Raadhuisstraat in Alphen zijn steelfragmenten gevonden met DIRCK.ENT/VOGEL.³³ De stort bevatte ook veel materiaal dat gelijkenis vertoonde met producten van Frans Verzijl uit Gouda. Het aangetroffen materiaal was duidelijk bedoeld voor de export. Ook Philip Hoogenboom imiteerde pijpen van Goudse pijpenmakers, Amsterdamse pijpenkopers en tabaksfabrikanten en -handelaren.³⁴ Een steelfragment met de naam DIRCK/ENTVOGEL (afb. 4) is afkomstig uit een pijpenstort langs de Aarkade in Alphen. Tussen het bedrijfsafval van Hoogenboom zijn ovale pijpmodellen met het wapen van Gouda gevonden in drie verschillende formaten.³⁵ Bij het zetten van dit merk door Hoogenboom is het gebruik van minimaal negen verschillende persvormen aangetoond.³⁶ De hier afgebeelde pijp heeft links op de zijkant van de hiel een Gouds wapenschild aangevuld met drie stippen in de middenbalk en een stip onder het wapenschild. Op de linker zijkant zijn drie stippen aangebracht in driehoekvorm (afb. 5).

Afb. 4. Steelfragment DIRCK / ENTVOGEL. Vindplaats Alphen aan den Rijn, Raadhuisstraat. (Coll. Lia Schouten, foto Bert van der Lingen).

De fraude had kennelijk dusdanige vormen aangenomen dat Entvogel in 1730 besloot zijn klanten via een advertentie te waarschuwen voor het bedrog:

*Dirk Entvogel maekt bekend, dat door verscheyde Pypekopers, de lange Porcelyne Pypen van de 6 starren, met de naam van Dirk Entvogel om de steelen, die ten platten lande werden nagmaekt, voor de opregte Goudse verkogt werden, so werd een ieder gewaerschouwt, dat de oprechte lange Porcelyne Pypen met de 6 starren, en de naem van Dirk Entvogel om de steel, by niemand anders verkogt worden als by Dirk Entvogel op de Voorburgwal over't Goudse Veer, in't Goudse Veerschuytje, t'Amsterdam.*³⁷

Entvogel liet naar eigen zeggen het merk *zes starren* op zijn pijpen stempelen. Dit merk vinden we onder deze benaming niet terug in de Goudse gildeboeken. Hiermee wordt bedoeld het *wapen van Gouda* dat bestaat uit een verticale middenbalk met aan weerszijden drie sterren (afb. 6). Waarom koos Entvogel ervoor om dit merk de *zes starren* te noemen en niet het *wapen van Gouda*? In de literatuur vinden we dit merk zowel met als zonder wapenschild.³⁸ De opgegraven pijpen waarvan enige relatie met Entvogel bestaat of wordt vermoed hebben allemaal dit merk. Zou het kunnen zijn dat de pijpen die in opdracht van Entvogel werden gemaakt, alleen met zes sterren en een middenbalk werden gestempeld en de overige pijpen met een wapenschild? Was er vanuit het pijpenmakersgilde een voorschrift waardoor

Entvogel de merknaam *wapen van Gouda* niet mocht gebruiken? Of was de benaming *zes starren* indertijd een alledaagse benaming voor het *wapen van Gouda*? Een nog onbekende en interessante variant van dit merk is opgegraven op de VOC-factorij te Dejima, Japan. Daar werd een laat zeventiende eeuwse trechtervormige pijp gevonden met het merk *zes starren* zonder middenbalk (afb. 7).³⁹

De afzetgebieden van Entvogel

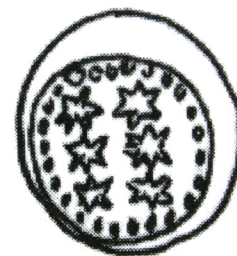
De door Entvogel verhandelde pijpen werden naar afnemers in binnen-en buitenland verzonden, waaronder het Caribisch gebied, Suriname, Polen en Zuid-Afrika. Ook in Japan zijn Entvogel-pijpen opgegraven. Archeologisch onderzoek in Nederland heeft niet veel Entvogel pijpen opgeleverd. Zijn broers Cornelis en Wouter waren schipper van Zutphen op Amsterdam en gezien het grote afzetgebied van Dirk zullen zij ongetwijfeld pijpen van hun broer naar het oosten van het land hebben vervoerd voor lokaal/regionaal gebruik of voor verdere doorvoer. Er zijn vondsten bekend uit Amsterdam en uit Amsterdams stadsafval op akkers rondom de hoofdstad. Een exemplaar met het firmastempel IRCK ENT/VOGEL is in Zwolle gevonden.⁴⁰ Opmerkelijk zijn een drietal steelfragmenten die aangetroffen zijn in de rijke beerput van de welgestelde regentenfamilie Van Lidth de Jeude aan de Koornmarkt in Tiel.⁴¹ Twee exemplaren zijn gestempeld met DIRCK*/ENTVOGEL en een met DIRCK.ENT/. In hetzelfde vondstcomplex zijn

Afb. 5a-d. Ovaal model, hielmerk wapen van Gouda. Alphen aan den Rijn, Philip Hoogenboom, 1730-1750. Hoogte 48 mm. Vindplaats Alphen aan den Rijn, Aarkade. (Foto en coll. Bert van der Lingen).

Afb. 6a-b. Hielmerk wapen van Gouda op trechtervormige modellen. Vindplaats Amsterdam.

Afb. 7. Hielmerk zes starren zonder middenbalk. Vindplaats VOC-factorij Dejima, Japan.

ook een drietal steelfragmenten van de Amsterdamse tabaksfabrikanten en -handelaren Frans en Jacob van de Velde gevonden en negen trechtersvormige pijpen gemerkt *molen*.⁴² De firma Van de Velde verhandelde pijpen met dit merk.

Export naar Polen, Zweden en Zwitserland

Dirk Entvogel behoorde in de eerste helft van de achttiende eeuw tot de grootste pijpenkopers. Zijn pijpen met het *wapen van Gouda* werden in het buitenland waarschijnlijk aan handelshuizen verkocht die voor verdere distributie zorgden. In Polen is het grootste aantal door hem geëxporteerde pijpen gevonden. Ook voor andere pijpenkopers, handelshuizen en pijpenfabrikanten was Polen een belangrijke markt. Zo exporteerde in 1761 de Goudse pijpenfabrikant en pijpenhandelaar Hendrik Manshoofd, eigenaar van het merk *lelie*, via de Amsterdamse handelaar Pieter Storm, 10 tonnen en 300 mandjes met pijpen naar Gdańsk. De handel werd met het schip *de Drie Heuvelen* verzonden en had een totale waarde van 650 gulden.⁴³

In Polen zijn de afgelopen dertig jaar enorm veel Nederlandse pijpfragmenten teruggevonden waaronder vele duizenden steelfragmenten met naamstempels. Een groot deel is afkomstig uit de Baai van Gdańsk, waarin veel stadsafval is gedumpt. Onderzoek daar heeft uitgewezen dat Hendrik Manshoofd met 3.392 exemplaren, Barent van Berkel (2.526), Michiel Brem (2.381), Dirk Entvogel (1.607), Jacob de Vos (964) en Frans Verzijl (863) de meest voorkomende firmanamen zijn op steelfragmenten.⁴⁴ Daarnaast zijn circa 3.000 in Polen gevonden pijpenkoppen onderzocht waarbij een groot deel van de hielmerken correspondeerde met de

gevonden firmanamen. Steelfragmenten met de namen van eigenaren van het merk *wapen van Gouda* zijn niet gevonden, terwijl dit het meest voorkomende merk onder de trechtersvormige pijpen is en het op een na meest voorkomende merk bij de ovale modellen.⁴⁵ Dat is niet opmerkelijk als we bedenken dat op pijpen gemerkt met het *wapen van Gouda* niet de naam van de Goudse pijpenfabrikant stond maar die van de Amsterdamse pijpenkoper Dirk Entvogel. In Polen is één pijpfragment gevonden waarbij zowel het merk als de firmanaam bewaard gebleven is (afb. 8).⁴⁶ Deze pijp met op het bandstempel de firmanaam DIRCK*/ENTVOGEL dateert van circa 1730-1740. Op weerszijden van de hiel staan twee stippen. Achter de voornaam is een zesbladig stippelroosje gegraveerd.

Ook bij opgravingen in het kasteel van Toruń, ten noordwesten van Warschau, en in twee scheepswrakken in de Baai van Gdańsk, zijn ovale pijpen met het *wapen van Gouda* gevonden.⁴⁷ Bij alle drie de opgravingen was dit merk in de meerderheid.⁴⁸ Deze pijpen behoren tot de fijne kwaliteit. Ze hebben allen een Gouds wapenschild met de letter 'S' aan weerszijden van de hiel en zijn daarmee na 1739 te dateren.

Uit Zweden is een klein aantal vondsten bekend van pijpen met het hielmerk wapen van Gouda. Trechtersvormige pijpen zijn gevonden langs de Baai van Ryssviken⁴⁹ bij Stockholm en in Dalarö ten zuidwesten van Stockholm.⁵⁰ Uit Kalmar⁵¹ langs de Kalmarsund komt een ovale pijp uit de periode 1730-1750. Mogelijk kwamen deze pijpen uit een zending van Entvogel.

In Zwitserland zijn bij archeologische opgravingen op de Waisenhausplatz in Bern een tweetal steelfragmenten met opschrift DIERCK ENDVOGEL gevonden.⁵²

Leveranties aan de VOC

Een bijzondere afnemer was de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) waar Dirk Entvogel maar liefst 36 jaar aan heeft geleverd. De VOC verzorgde zelf de export waardoor de rol van Entvogel beperkt bleef

Afb. 8a-e. Ovale pijp, hielmerk wapen van Gouda, steelintaglio DIRCK*/ENTVOGEL. Vindplaats Polen, Gdańsk. Hoogte 46mm, (overgebleven) lengte 395mm. (Foto's en coll. Edward Zimmerman, Gdynia en overgenomen uit: Zajac en Zimmermann, 2011, p.114).

tot toeleverancier. Entvogel leverde korte en lange pijpen van de betere kwaliteit. De korte waren volgens de boekhouding zowel van de 'fijne' als de betere 'porceleijne' kwaliteit, terwijl de lange pijpen alleen uit 'fijne' kwaliteit bestond (Tabel 1).

In de jaren 1724-1760 leverde Entvogel 2.590 gros (372.960 stuks) pijpen aan de kamer Amsterdam, voor een totaalbedrag van ruim 2.591 gulden. Hiervan behoorde 982 gros tot de korte pijpen en 1.608 gros tot de lange pijpen. Bij de laatste soort zit een partij van 170 gros zonder specifieke aanduiding en stukprijs, maar die gezien de totaalprijs tot de lange soort behoorde.

Voor de korte pijpen betaalde de VOC over de gehele periode een constante prijs van 16 stuivers (fl 0,80) per gros aan Entvogel en voor de lange 22 stuivers (fl 1,10).⁴³ De prijs van de korte pijpen komt overeen met archiefgegevens uit die periode. Bij Philip Hoogenboom in Alphen kostte een gros korte fijne pijpen rond 1740-1750 eveneens 16 stuivers en maatpijpen van 19 duim (49,5 cm) 24 stuivers.⁵⁴ De lange pijpen van Entvogel waren waarschijnlijk ondermaatse pijpen met een lengte dicht bij de 19 duim. Ze behoorden tot de goedkoopste lange pijpen.

Het is opmerkelijk dat voor alle korte pijpen 16 stuivers per gros werd betaald aangezien kwaliteitsverschil ook prijsverschil inhield. Dat er in de boekhouding 36 jaar lang verschil werd gemaakt tussen fijne en porceleijne pijpen terwijl de prijs hetzelfde bleef kan er op wijzen dat er prijsafspraken zijn geweest tussen de VOC en Entvogel. Mogelijk waren er niet altijd fijne pijpen voorhanden en leverde Entvogel daarom ook wel porceleijne kwaliteit?

De pijpen waren verpakt in kisten met veertien verschillende inhoudsmaten. Over het algemeen hadden

de kisten een aanzienlijk volume. Pijpenfabrikanten verzonden hun pijpen veelal in kisten van 20 gros. Van de 35 kisten waarin de pijpen van Entvogel waren verpakt hadden er 21 een inhoud van 50 gros of meer (Tabel 2). Het meest voorkomende waren kisten van 100 gros. Die werden in totaal negen keer gebruikt. Daarnaast werden zendingen genoteerd van 30, 80 en 170 gros, waarvan geen verpakking bekend is, maar die evenals de overige zendingen in kisten verpakt zullen zijn. De afwijkende formaten van de kisten heeft te maken met de wensen van de afnemer. Voor de Europese bestemmingen werden de pijpen gewoonlijk in kleinere schepen vervoerd. De VOC moest met het inladen van de grote zeeschepen rekening houden met allerlei omstandigheden. Naast het zo efficiënt mogelijk verpakken en stuwen van de lading moest die vooral ook veilig overkomen. Grote kisten waren stabiel, waardoor er een grotere kans bestond dat de pijpen ongeschonden overkwamen. Waarschijnlijk werden de pijpen na levering door Entvogel door de VOC zelf overgeladen in grotere kisten die voldeden aan de specifieke eisen voor de retourschepen.

Handel via VOC personeel

Het was niet ongebruikelijk dat VOC-personeel handelsgoederen voor derden naar Azië vervoerde. Via deze privé-kanalen zijn onder meer pijpen en tabak naar verschillende VOC-gebieden getransporteerd. Goederen werden tegen betaling veelal meegegeven in de kisten van personeel met hogere rangen.

Entvogel had contacten bij de VOC en in Azië. In 1726 machtigde hij Fredrik Berg, die als kok met het VOC-schip *Castricum* naar Batavia vertrok, om daar een bedrag van 280 gulden te innen bij onderstuurman Willem Turnhout. Die had het bedrag twee jaar eerder tegen een jaarlijkse rente van vier procent van hem geleend.⁵⁵ Mogelijk had de lening te maken met het vervoer van pijpen of andere goederen voor Entvogel.

Tabel 1. Leveranties door Entvogel aan de VOC, 1724-1760.

korte pijpen	gros	%	lange pijpen	gros	%
korte	276	28%	lange	424	26%
korte fijne	402	41%	lange fijne	1014	63%
korte porceleijne	<u>304</u>	<u>31%</u>	diverse pijpen	<u>170</u>	<u>11%</u>
	982	100%		1608	100%

Tabel 2. VOC-kisten met pijpen van Entvogel, inhoud en aantal, 1724-1760.

inhoud	aantal	inhoud	aantal	inhoud	aantal	inhoud	aantal	inhoud	aantal
20 gros	2	30 gros	2	40 gros	2	50 gros	3	100 gros	9
26 gros	1	32 gros	2	48 gros	1	52 gros	2	104 gros	3
28 gros	1					54 gros	1	144 gros	1
								150 gros	2

Berg arriveerde uiteindelijk pas halverwege 1729 in Batavia.⁵⁶ Tien jaar later machtigde Entvogel Andries Donker, die als ziekentrouster naar Batavia vertrok.⁵⁷ Donker ging daar de zaken van Entvogel waarnemen en geld innen bij schipper Willem Turnhout, Gerrit van der Kers, zeilmakersbaas en bij de nabestaanden of boedelwaarnemers van de overleden oppermeester Jan Stuppel. Gezien het tijdsbestek dat er tussen zat was Turnhout een slechte betaler of een geregelde afnemer van Entvogel.

In 1726 had Entvogel een verklaring⁵⁸ afgelegd op verzoek van zijn schoonzus Levijntje Cornelisse Verhegge⁵⁹, weduwe van Jacob de Keijser, waaruit bleek dat haar zoon Cornelis in 1722 als matroos op het VOC schip *Prattenburg* naar Oostindië was gevaren en later op de *Apolonia*, op weg naar Japan, was overleden.⁶⁰ Ook hieruit blijkt dat Entvogel contacten had die hij kon gebruiken om zijn handelswaar te verzenden.

Pijpen van Entvogel in Japan en Zuid-Afrika

Volgens de advertentie uit 1730 liet Entvogel zijn lange porceleijne pijpen van zijn naam voorzien. Deze opmerking van Entvogel is interessant omdat hij hiermee direct aangeeft dat zijn korte porceleijne en de lange fijne pijpen die hij aan de VOC verkocht geen firmanaam hadden. Dit komt overeen met vondsten die in Zuid-Afrika zijn gedaan. De lange pijpen van Entvogel, die de VOC naar Kaap de Goede Hoop exporteerde, waren van de fijne kwaliteit. Tussen december 1734 en december 1735 arriveerden vijf schepen met gebroken tabakspijpen op de rede van Kaap de Goede Hoop. De vracht in een van de schepen bestond ondermeer uit 25 gros 'lange Cabaal pijpen', de vroegste vermelding van deze soortnaam in de VOC-archieven. Ze maakten deel uit van een partij van 100 gros lange pijpen van 22 stuivers per gros en 100 gros korte pijpen van 16 stuivers, die Entvogel aan de VOC had geleverd. Maar liefst 35,7 gros (18 %) ofwel 5.140 stuks was tijdens de reis gebroken. De breuk werd ontdekt tijdens het uitpakken van de kisten in het kasteel. Daarna zullen de gebroken pijpen weggegooid zijn. Interessant is een groep van 289 ongebruikte trechtervormige pijpen uit

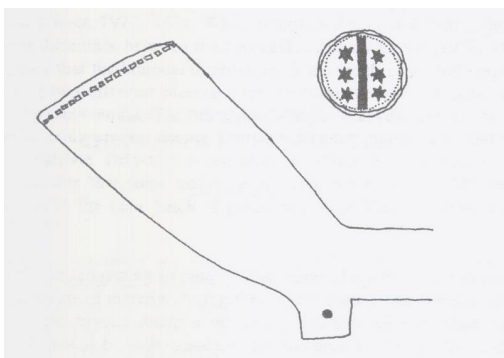
de jaren 1720-1735, die in de gracht van het kasteel in Kaapstad zijn gevonden.⁶¹ Van deze pijpen kan worden verondersteld dat ze tijdens het transport of na aankomst zijn gebroken. Ze waren allen afkomstig van dezelfde zending en allemaal gemerkt met het *wapen van Gouda* (afb. 9). Verder zijn bij opgravingen in het VOC kasteel in Kaapstad op twee locaties nog elf pijpen met dit merk gevonden.⁶² Mogelijk gaat het hier ook om pijpen die door Entvogel zijn geleverd.

In Japan zijn bij opgravingen op de VOC-factorij te Dejima (Nagasaki) acht trechtervormige en twee ovale pijpen met het merk wapen van Gouda gevonden en tien steelfragmenten met de naam van DIRCK/ENTVOGEL.⁶³

Export naar Suriname en Curaçao

Entvogel verzond regelmatig pijpen naar Suriname en Curaçao (Tabel 3). Hij machtigde daar verschillende personen om zijn zaken waar te nemen en geld te innen bij afnemers. In 1739 machtigde hij de Curaçaose kooplieden Hendrik en Cornelis van de Burgh om bij Isaac van Abraham Henricx Moron of zijn broer Aron van Abraham Henricques Moron een bedrag van 372 guldens, 11 stuivers en 8 penningen te innen voor drie kassen met pijpen.⁶⁴ Die waren dat jaar volgens cognossement met schipper Dirk van der Mees verzonden en afgeleverd. Uitgaande van de hiervoor genoemde prijzen kon het gaan om kisten met ieder een inhoud van circa 100 gros lange fijne pijpen of kisten van 150 gros korte pijpen. Korte pijpen werden veel naar de Caraïben en Suriname verzonden voor de slaven.

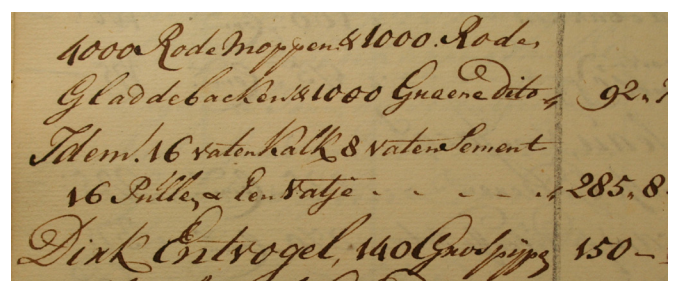
Waarschijnlijk beviel de samenwerking met Hendrik en Cornelis van de Burgh, want in 1742 machtigde Entvogel hen opnieuw om al zijn zaken op Curaçao

Afb. 9. Trechtermodel, hielmerk wapen van Gouda. Vindplaats Zuid-Afrika, Kaapstad, VOC-kasteel (uit: Graf, 1996).

Afb. 11. Dirk Entvogel, 140 gros pijpen voor Suriname in het schip Vreedelust, 1754. (Coll. SAA 5061).

Afb. 10. Dirk Entvogel, 10 kisten pijpen voor Curaçao, 1748. (Coll. SAA 5061)

waar te nemen.⁶⁵ Het ging waarschijnlijk vooral om het innen van rekeningen in verband met geleverde pijpen en het verzenden van deze ontvangsten naar Entvogel in Amsterdam. De samenwerking eindigde vier jaar later.⁶⁶ In 1743 machtigde hij Joseph d'Costa Gimes, koopman te Curaçao, om de bij koopman Albert Urdaal berustende goederen en gelden over te nemen en zijn zaken voort te zetten.⁶⁷ Later machtigde hij Abraham Bruiningh, die op het punt stond naar Curaçao te vertrekken, om daar geld van verkochte goederen op te eisen bij Jan Vermeulen en de niet verkochte goederen onder hem te nemen.⁶⁸ Hieruit blijkt dat Jan Vermeulen op Curaçao goederen voor Entvogel verkocht. Waarschijnlijk waren dit alleen pijpen. Entvogel was een gespecialiseerde koopman die, voor zover uit de archieven is gebleken, alleen tabakspijpen verhandelde en exporteerde. In 1747 werd Jan Pieterse⁶⁹ door Entvogel gemachtigd om op Curaçao zijn zaken waar te nemen en in 1756 Bernardus Sterkenburgh.⁷⁰ Volgens een getekende factuur had Entvogel op 1 april 1749 voor een bedrag van 669 gulden en 10 stuivers goederen meegegeven aan schipper Abraham Hissingh die op Curaçao voer.⁷¹ Ook hier is niet de inhoud van de vracht bekend.

In 1746 stuurde Entvogel vanuit Amsterdam zes kisten met een gemiddelde waarde van 50 gulden met de *Post van St. Eustatius*⁷² naar Curacao, in 1748 tien kisten (afb. 10) met een gemiddelde waarde van 30 gulden⁷³ en in hetzelfde jaar met de *Eendragt*⁷⁴ een zending van circa 25 gros. In 1754 had hij 140 gros pijpen ingeladen op de *Vreedelust* van schipper Fredrik Schansbergen met bestemming Suriname (afb. 11). De pijpen hadden een waarde van 150 gulden ofwel ruim 21 stuivers (f 1,07) per gros.⁷⁵ Voor dit bedrag verkocht hij ook zijn lange pijpen aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie.

Niet alle schepen en vracht haalden de eindbestemming en soms volgden lange processen voordat de eigenaren en inladers hun vracht vergoed kregen. In 1740 vertrok de *L'Esperance* met schipper Cornelis de Mey vanuit Amsterdam naar Curaçao. Het schip dat door een

groot aantal kooplieden, waaronder Dirk Entvogel, bevracht was, werd door een Spaanse kaper genomen en opgebracht naar Cumaná in het noordoosten van Venezuela. Door de belanghebbende werd een proces gevoerd in het Hof van Madrid. Uit het vonnis bleek dat het schip en de lading onwettig was genomen. Vanuit Curaçao werd een bark naar Cumaná gestuurd om de lading op te halen. Uiteindelijk werd zowel het schip als de vracht verkocht en de opbrengst in verschillende schepen verdeeld en naar de belanghebbenden op Curaçao gezonden. Een schip met een deel van het geld werd opnieuw genomen, nu door Engelsen en Spanjaarden. Hierover volgde een nieuw proces. Besloten werd om van het resterende geld naar rato 30 procent aan de belanghebbenden uit te keren. Entvogel, die voor een bedrag van 226 gulden aan pijpen had ingeladen kreeg na vele jaren een bedrag van 67 gulden en 16 stuivers uitgekeerd.⁷⁶

Gewoonlijk werd Entvogel alleen als inlander van een schip genoemd, maar een enkele keer ook als medereeder en/of mede-eigenaar. Een voorbeeld hiervan zien we toen Lieve Lolkes van Nes, schipper van de *Hof en Bergh*, in 1752 op Curaçao overleed en de reders en eigenaren een nieuwe schipper aanstelden. Entvogel was een van de ondertekenaars, maar zijn aandeel als reder is niet bekend.⁷⁷ Daarnaast hield Entvogel zich bezig met risicodragende investeringen met de handel op Curaçao. In 1744 arriveerden 43 kanasters tabak gemerkt WK en 19 kanasters gemerkt PVK met de *Post van Curaçao* naar Amsterdam waarin hij middels een bodemerijovereenkomst had geïnvesteerd. De tabak was bedoeld voor Willem Kup en Paulus van Voorst Kup. Toen de tabak in Amsterdam arriveerde bleek Willem Kup te zijn overleden waardoor Entvogel op zijn geïnvesteerde geld met rente moest wachten. Een paar weken later werd de tabak door de weduwe van Kup verkocht aan de firma Ten Broeke en van der Heijden & Co., waarna Entvogel ruim 200 gulden kreeg.⁷⁸

Tabel 3. Export pijpen Dirk Entvogel naar het Caribische gebied en Suriname, 1740-1754.

jaar	schip	schipper	naar	kisten	waarde	inv.nr.
1739	onbekend	Dirk van der Mees	Curaçao	3 kisten	372,60	10910
1740	<i>L'Esperance</i>	Cornelis de Mey	Curaçao	onbekend	226,00	10239
1746	<i>Post van St. Eustatius</i>	Roelof Aldertsz	Curaçao	6 kisten	300,00	2662
1748	<i>Eendragt</i>	Hendrik Bos	Curaçao	onbekend	25,00	2846
1748	<i>America</i>	Jan Bouwman	Curaçao	10 kisten	300,00	2664
1754	<i>Vreedelust</i>	Fredrik Schansbergen	Suriname	140 gros	<u>150,00</u>	2670

1373,60

Het overlijden van Dirk Entvogel

Entvogel woonde tot zijn overlijden in 1762 op de Nieuwezijds Voorburgwal.⁷⁹ Zijn weduwe Heijltje de Keijser werd begin maart 1766 begraven. Dat de familie enig aanzien had blijkt uit het feit dat haar begrafenis in *De Maandelykse Nederlandse Mercurius* werd aangekondigd.⁸⁰

Heijltje de Keijser had in haar testament een eerder legaat van 400 gulden aan Heijltje Verheggen, weduwe van de pijpenmaker Willem van der Valk⁸¹ en aan haar zus Willempje Verheggen in Gouda, verlaagd tot een bedrag van 200 gulden. In maart 1766 kwam bericht uit Gouda dat Willempje Verheggen was overleden en haar erfgename Stijntje de Keijser, de weduwe van Jurriaan Glaudi (Gloudi) nu recht had op de helft van het legaat.⁸² De Goudse pijpenmaker Gerrit van Florens(e)⁸³ was door Heijltje Verheggen gemachtigd om haar legaat in ontvangst te nemen.⁸⁴ Met bovenstaande wordt opnieuw bevestigd dat er een familieband met Gouda was en dat de families Verhegge en De Keijser aan elkaar waren gerelateerd.

Na het overlijden van Heijltje de Keijser werd een boedelinventaris opgemaakt. Het enige dat nog herinnerde aan de pijpenhandel waren: ‘Eenige Tabaxpijpen in soorten, als mede een kerfbank, midsgaders de Winkel van Planken, Toonbank en andere kleijnigheden tot de Winkel en affaire behorende’ in het voorhuis van het pand aan de Bloemmarkt. Dat betekent dat Entvogel naast de pijpenhandel ook een winkel zal hebben gehad waar hij pijpen en tabak aan consumenten verkocht. Heijltje verkocht tot haar overlijden nog pijpen en pijpjaarde.⁸⁴ Aan contant geld werd ruim 8.989 gulden in huis aangetroffen. Dat bedrag werd nog vermeerderd met ruim 49 gulden uit de verkoop van pijpjaarde.

Jacob van der Werf, opvolger van Dirk Entvogel

In 1782, zestien jaar na het overlijden van Entvogel, verkochten zijn Erven het pand aan de Nieuwezijds Voorburgwal aan de uit Gouda afkomstige pijpenkoper Jacob van der Werf.⁸⁶ Jacob was in 1722 in Gouda geboren.⁸⁷ Toen hij in 1751 het poorterschap van Amsterdam verkreeg werd hij al pijpenkoper genoemd.⁸⁸ Dat was twee jaar nadat zijn broers Jan en Cornelis hun meesterproef bij het Goudse pijpenmakersgilde hadden afgelegd en ingeschreven werden als bazen met respectievelijk de merken *man op de sjees* (1749-1767) en *handschroef* (1749-1767).⁸⁹

Toch werd Jacob pas in de periode 1777-1801 in de Amsterdamse naamregisters⁹⁰ genoemd als handelaar in ‘Pijpen, Pijp- en Glasaarde’⁹¹ op de Bloemmarkt (Afb. 12), het gedeelte van de Nieuwezijds Voorburgwal tegenover de aanlegplaats van de schepen uit Gouda en de Pijpenmarkt. Hier woonden meer grote

pijpenhandelaren. Kennelijk verliepen de zaken van Van der Werf voorspoedig. In 1768 kocht hij samen met Jacob Wekker (ook Wakker) van de erven Anthonij Moreau een huis en erf op de Bloemmarkt tussen de Wijdesteeg en Gasthuismolensteeg (Paleisstraat) tegenover de Pijpenmarkt en de Jonge Roelensteeg en een maand later kocht hij van hen nog een achterhuis en erf tegenover de Jonge Roelensteeg.⁹³ Toen Wekker in 1772 overleed nam Van der Werf zijn aandeel in het huis op de Nieuwezijds Voorburgwal over van zijn erfgenamen. Op dezelfde dag kocht hij van hen nog een ander huis met erf op de Bloemmarkt en veertien jaar later van Jan Boele een naburig huis en erf.⁹⁴

In de jaren 1777-1793 verkocht hij tabakspijpen aan de kamer Amsterdam van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Hij leverde 1.135 gros, variërende van ‘fijne’ korte pijpen van 15 stuivers per gros (fl 0,75) tot ‘porceleijne’ maatpijpen van 38 stuivers (fl 1,90) per gros, aan de VOC.⁹⁵

In 1801 werd het adres van Jacob van der Werf specifieker aangeduid met Bloemmarkt 236. Dat was mogelijk de woning van Dirk Entvogel die hij in 1782 van zijn erven had gekocht. Jacob overleed op 31 maart 1806 in Amsterdam. Vier dagen later werd hij in de Westerkerk begraven.⁹⁶

Merken, pijpenkopers en connecties

Het Goudse pijpenmakersmerk *wapen van Gouda* leek tot op heden geen belangrijk merk te zijn. Toch worden in het buitenland, vooral in Polen, relatief veel pijpen met dit merk gevonden. Kijken we in de gildeboeken naar de eigenaren van dit merk dan blijken er nogal eens connecties te zijn met kooplieden en het vermoeden bestaat dat een deel van de eigenaren geen traditionele pijpenmakers waren maar pijpenhandelaren. Daarom is het interessant iets meer over het merk zelf en over de banden tussen pijpenmakers en pijpenkopers te vermelden. Hiervoor werd al de rol van Dirck Janse Doesburgh met zijn merk vermeld. Hieronder wordt wat meer ingegaan op het merk *wapen van Gouda* en de relatie tussen de broers Jan en Jacob van der Werf.

Afb. 12. Advertentie Jac. van der Werf, 1792. (Coll. SAA).

Het merk, de pijpenmakers en de relatie met pijpenkopers

Zoals vermeld ging het merk *hoed gekroond* in 1686 van Dirck Janse Doesburgh over op Jan Pietersz. van den Hof (1686-1691). Op 5 mei 1691 werd de *hoed gekroond* 'uijt het gilde geschrap't door order van de kommesarissen',⁹⁷ waarna het tot 1705/1708 vacant bleef.

In en rond 1691 vonden er verschillende wisselingen plaats met de merken *IDB*, *wapen van Gouda*, *wapen van Haarlem* en *hoed gekroond*. De precieze toedracht is niet bekend maar ongetwijfeld was het hier meer een zaak van pijpenhandelaren dan pijpenmakers. Het ging om uitbesteding van merken, productie en grootschalige handel. Veelal zijn er kooplieden met de naam Doesburgh of De Licht, Lichte of Van der Licht of familierelaties bij betrokken.

-In het jaar dat de hoed gekroond vacant kwam verkreeg Van den Hof het eigendom van het wapen van Gouda (1691-1702/1710).⁹⁸ Van den Hof kwam niet uit een familie van pijpenmakers. Mogelijk behoorde hij al tot de groep pijpenmakers/kooplieden die (een deel van) hun productie uitbesteedde.

-Het zal geen toeval zijn geweest dat Jan Janse Doesburgh, die eerst het merk *ID ongekroond* (1689-1691) had, in 1691 het merk *IDB* (1691-1711) overnam van Jacob Cornelisz. de Licht. Waarschijnlijk was Jacob Cornelisz gerelateerd aan de kooplieden Jacob en Cornelis de Lichte die we later in het artikel nog tegen zullen komen.

-In 1691 kreeg Jan Pietersz van den Hof het *wapen van Gouda* op zijn naam terwijl Dirk Entvogel, die later gerelateerd was aan de familie Doesburgh, dit merk als handelsmerk gebruikte.

-Eveneens in 1691 komt het merk *trompetter* op naam van ene Aremanes Lichte die het merk tot 1711 behoud.⁹⁹

-Het merk wapen van Haarlem stond op naam van Jan Cornelisse Sorg (1675-1693) en daarna Matthijs Gerritsz Rijphuijse (1693-1735). Het *wapen van Haarlem* was ook het handelsmerk van Dirck Janse Doesburgh maar hij staat niet als eigenaar vermeld. Dirk Entvogel trouwde in 1704 met de weduwe van Doesburgh.

Het lijkt er op dat het niet de Goudse pijpenmakers waren die het merk het wapen van Gouda populair maakten en voor een grote afzet zorgden, maar de Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel. Hetzelfde gold waarschijnlijk voor het merk *wapen van Haarlem* en *hoed gekroond*. Wat was de rol van Entvogel? Waarom verkocht hij specifiek pijpen met dit merk? Had hij geïnvesteerd in de pijpenmakerij die dit merk in handen had zodat hij een vast adres had waar zijn pijpen werden vervaardigd?

Een bekend voorbeeld van een koopman met een pijpenmakersmerk is de Amsterdammer (maar van oorsprong Gouwenaar) Adriaen van der Cruijs die het merk *EB* in handen had (1672 (1683)-1719) dat later overging op zijn zoon Adriaen van der Cruijs de jonge (1719-1720/1724).¹⁰⁰ Van der Cruijs komt in de Amsterdamse archieven voor als koopman en bevrachter van schepen. Kennelijk was de pijpenhandel een aanvulling op zijn overige zaken. Hij gaf zijn merk *EB* in licentie aan de Goudse pijpenmaker Jacobus Jansz de Vriend (1672-), maar mogelijk ook aan eigenaren van andere werkplaatsen.

Er waren meerdere Amsterdamse pijpenkopers en tabaksfabrikanten die in Gouda pijpen lieten maken met hun firmanaam op de steel en die tevens voorzien waren van hun 'eigen' merk (Tabel 4). Van hen kon niet worden vastgesteld wat hun belangen in de pijpenmakerijen zijn geweest. Van een drietal is wel bekend dat zij geld leenden (als investering?) in een Goudse werkplaats op het moment waarop dat bedrijf begon of net was begonnen.¹⁰¹

Tabel 4. Pijpenkopers, tabaksfabrikanten en handelsmerken met eigenaren.

koopman	merk	eigenaar	periode van eigendom
Frans van de Velde	<i>molen</i>	Arij Jacobsz Danens	1697-1722
Frans en Jacob van de Velde	<i>molen</i>	Arij Jacobsz Danens / Jacob Arijsz. Danens	1697-1722 / 1722-1759
Dirk Janse Doesburg	<i>wapen van Haarlem</i>	Jan Cornelisse Sorg / Matthijs Gerritsz Rijphuijse	1675-1693 / 1693-1735
Dirk Entvogel	<i>wapen van Gouda</i>	Jan Pietersz van den Hof / Gillis Gerritsz de Knippel	1691-1702/1710 / 1702/1710-1739
Jan George Burgklij	<i>66 gekroond</i>	Hermanus van der Spelt	1720-1746
Ertwijn Zapffenbergh	<i>staande leeuw</i>	Jan/ Pieter van Reede	1722-1728/1728-1760
Hendrik Straatman	<i>19 gekroond</i>	Hendrik Hunk	1754-1757

De Amsterdamse tabaksfabrikant Frans van de Velde liet pijpen maken bij Jan Danens met het merk *molen* en zijn eigen firmanaam. Toen Danens zijn bedrijf net was begonnen had hij geld geleend van deze Amsterdamse tabakshandelaar wiens bedrijf in 1718 door zijn zonen Frans en Jacob werd voortgezet. Ook was er een opvallende geldlening tussen de Woerdense tabaks- en pijpenhandelaar Hendrik Straatman en de Goudse pijpenmaker Hendrik Hunk, juist in het jaar waarin Hunk zijn bedrijf begon.¹⁰² De tabaksfabrikanten, tabakshandelaren en pijpenkopers zullen met deze financiële belangen in de Goudse pijpenmakerijen mogelijk lagere prijzen hebben bedongen of in ieder geval zekerheid van leverantie in geval van grote of incidentele orders.

Het is niet bekend of Entvogel financiële belangen had in de pijpenmakerij waar zijn pijpen werden gemaakt, contracten had afgesloten met betrekking tot de levering van pijpen met het *wapen van Gouda* of zich misschien via een constructie in het gilde had ingekocht.

Het wapen van Gouda en de eigenaren

Het merk *wapen van Gouda* heeft bijna tweehonderd jaar lang een groot aantal eigenaren gekend (Tabel 5).¹⁰³ Jan Pieterse van den Hof verkreeg met merk in 1691. De volgende die het merk voerde was Gillis Gerritsz de Knippel (1702/1710-1739). In het gildeboek lezen we: ‘Gillis de Knippel voert voor sijn merck ‘t Gouse wapen’. Daaronder lezen we ‘Jacob van der Ligt en Gillis de Knippel hebbe voor Dekens en overluidje geaccordeert en over een gecome dat Gillis de Knippel het hoostie op’t sij van den ijel van sijn pijp mach setten en anders niet, aldus gedaen den 3 febr 1698’. Eronder staat: ‘Renyenier de Vos heeft het merck van Jacob van der Light over genomen op de kondisij hier boven

staende’.¹⁰⁴ De koopman Jacob van der Licht verkreeg hiermee twee vaste werkplaatsen voor uitbesteding van zijn merk *hostie* dat op de zijkant van de hiel op grove pijpen werd gezet.¹⁰⁵ Jacob van der Licht had in 1692 zijn meesterproef afgelegd en kreeg het merk *moriaanshoofd* op zijn naam. Dat merk kwam in 1704 eveneens op naam van Reijnier de Vos.¹⁰⁶

Het belang van het merk *wapen van Gouda* kan ook worden afgeleid aan de hand van de activiteiten van Gillis Gerritsz de Knippel. Die was in de jaren 1707-1708, 1711-1712, 1723-1724, 1726-1727 en 1736 bestuurder van het Goudse pijpenmakersgilde. In 1736 was hij zelfs samen met Jan Danens overman van het gilde. Danens behoorde tot de kleine groep van belangrijkste pijpenfabrikanten. Zijn bestuurlijke activiteiten lijken er op te wijzen dat ook De Knippel enige invloed had en dat zijn merk *wapen van Gouda* toch wel van belang moet zijn geweest. Na De Knippel ging het merk over aan Frans Willemsz Soet. Die had op 1 maart 1737 zijn proef gedaan en zette het merk *FWS*. Hem werd ook toegestaan ‘het *goudse wapen* maar niet eer voor dat zijn grootje dood is onder die conditi dat hij het niet mag verkoopen of veranderen’.¹⁰⁷ Waarschijnlijk was Soet familie van De Knippel. In 1724 wordt een Oeda de Knippel genoemd die getrouwd was met Willem Soet.¹⁰⁸

Het wapen van Gouda en de families De Vet en Van der Werf

Vanaf 1748 ging het *wapen van Gouda* over aan Hendrik Spruit en vanaf 1754 kwam en bleef het merk geruime tijd in de familie van Jan Abrahamsz. de Vet, zijn weduwe Sara Jans Hoogebergh en hun zoon Willem de Vet, die het merk in 1760 in bezit kreeg door vererving. Willem de Vet, getrouwd met Marrigje

Tabel 5. Eigenaren van het *wapen van Gouda* (gekroond), 1681-1838.

Dirck Cornelisz. Peck	1681-1691
Jan Pietersz. van den Hof	1691-1702/1710
Gillis Gerritsz de Knippel	1702/1710-1739
Frans Willemsz Soet	1739-1748
Hendrik Spruit	1748-1754
Jan Abrahamsz de Vet	1754-1757
Sara Jans Hoogebergh, weduwe Jan de Vet	1757-1760
Willem de Vet	1760-1767
Egbert Jonkman, in huur van Willem de Vet	1761-1767
Egbert Jonkman, in eigendom	1767-1767
Jan van der Werf	1767-1790
Geertruij de Ligt, weduwe Jan van der Werf	1790-1799
Erven Geertruij de Ligt of Jacob van der Werf?	1799-1807?
Pieter Verblaauw	1807-1838

Elzevier, ging in 1761 het merk *kievit* gebruiken (1761-1775) en verkreeg later de trekpot (1767-1775).¹⁰⁹ In 1773 werd Willem ziek. Marrisje kreeg van hem volmacht om alleen de 'pijpmaakerije en verdere affaires op zijn naam te continueeren, goederen in te koopen en te verkoopen, penningen te ontfangen en te betaalen'.¹¹⁰ In de periode 1761-1767 verhuurde Willem de Vet het wapen van Gouda aan zijn schoonzoon Egbert Jonkman. Die was getrouwd met zijn dochter Sara en woonden in de Koningstraat (westzijde van de Raam) in een huis van Willem. In 1763 schonk hij dit pand aan hen.¹¹¹

Jonkman liet een merkplaat snijden met het gekroonde wapen van Gouda, gehouden door twee staande leeuwen en daaronder zijn naam (Afb. 13). Het opmerkelijke aan deze merkplaat is dat het ovaal waarin het merk was afgebeeld niet aanwezig is. Ook de gebruikelijke bosjes pijpen aan weerszijden en de vermelding van het product ontbreken.¹¹² Met de merkplaat werd het merk op stroken papier gedrukt. Deze stroken of velletjes werden over de pijpenmanden en pijpentonnen gelegd. De kwaliteit van het graveerwerk is fraai.

Kennelijk was er nog steeds een grote productie van Entvogel-pijpen, die speciaal voor de export werden vervaardigd. Gezien de belangen die Entvogel in dit merk had, lag het initiatief voor deze merkplaat misschien bij hem. In het buitenland, waar het merendeel van de wapen van Gouda pijpen naar toe ging, stonden deze mogelijk bekend als 'Entvogel-pijpen' of 'wapen van Gouda-pijpen'. Wellicht was niemand bekend met de naam van de fabrikant. Die bleef bij dergelijke handelsmerken meestal anoniem met uitzondering van de pijpen die ze voor zichzelf vervaardigden en met eigen firmanaam stempelden.

In 1762, een jaar nadat Egbert Jonkman het huurcontract voor het wapen van Gouda ondertekende, overleed zijn grootste afnemer Dirk Entvogel. Jonkman werd in 1767 eigenaar van het merk. Nog in hetzelfde jaar verkocht hij het voor 130 gulden aan Jan van der Werf die het merk tot zijn overlijden in 1790 behield.¹¹³ Van der Werf nam ook de merkplaten over en liet de naam EGBERT JONKMAN vervangen door J. VAN DER WERF met de toevoeging GOUDSE PYP (Afb. 14). Na het overlijden van Jan van der Werf ging het merk over op zijn weduwe Geertruij Cornelisdr de Ligt (1790-1799). Daarmee wordt wat meer duidelijk over de eigenaren en de betekenis van dit merk. Uit archiefonderzoek is gebleken dat Van der Werf een werkplaats heeft gehad waar pijpen werden gemaakt, maar mogelijk liet hij ook elders pijpen maken. Desondanks rijst het vermoeden dat we hier meer te doen hebben met pijpenhandelaren dan met pijpenmakers. Geertruij, die in 1745 was getrouwd met Jan van der Werf, was namelijk een dochter van Cornelis de Ligte (Lichte) en Lijsbeth Aarts.¹¹⁴ Cornelis was koopman en had in 1730-1745 het bekende exportmerk L gekroond op zijn naam staan. Dat merk ging over op zijn zoon Jacob (1745-1753) en vervolgens berustte het eigendom bij Frans Verzijl (1753-1774) terwijl het op naam van Jacob de Licht bleef.¹¹⁵ Door deze bijzondere constructie kon Verzijl op twee merken handel drijven aangezien door het gilde was bepaald dat ieder gildelid slechts één merk mocht bezitten. Interessant is dat we ook hier weer de naam De Licht tegenkomen. Hoewel er nauwelijks iets bekend is over deze familie kan er met enige voorzichtigheid worden opgemaakt dat dit, in verband met de pijpenhandel, een belangrijke koopmansfamilie moet zijn geweest.

Afb. 13. Afdruk merkplaat van Egbert Jonkman met het wapen van Gouda. (Uit: Helbers en Goedewaagen, 1942, p.171, nr. 157).

Afb. 14. Afdruk merkplaat van J. van der Werf met het wapen van Gouda. (uit: Helbers en Goedewaagen, 1942, p.104, nr. 74).

Vier jaar na zijn huwelijk met Geertruij werd Jan van der Werf eigenaar van het merk *man op de sjees* (1749-1767).¹¹⁶ Daarna verkreeg hij het merk wapen van Gouda. Zijn zoon Jacob¹¹⁷ werd ook pijpenmaker en werkte met het merk ABC (1781-1787).¹¹⁸ Na het overlijden van Geertruij in 1799 was het *wapen van Gouda* mogelijk een aantal jaren vacant.¹¹⁹ Pas in 1807 ging het merk weer over naar de volgende eigenaar, Pieter Verblaauw.¹²⁰ Gezien het belang van het merk en de verwevenheid tussen de zaken van Jan en Jacob is het zeer waarschijnlijk dat het merk na de dood van Geertruij in de familie is gebleven bij de erfgenamen. Het vermoeden bestaat dat Jacob bepaalde rechten had op dit merk of zelfs direct erfgenaam was. Het zal daarom geen toeval zijn dat het *wapen van Gouda* pas in 1807, een jaar na het overlijden van Jacob van der Werf in Amsterdam, overging naar Pieter Verblaauw.

De broers Cornelis, Jan en Jacob van der Werf

Pijpenkoper Jacob van der Werf was een broer van de pijpenmakers Cornelis van der Werf en Jan van der Werf, eigenaar van het *wapen van Gouda*. Zijn broer Pieter was zelfstandig schilder en glazenmaker in Gouda.¹²¹ Slechts een enkele keer vinden we in de archieven iets over zijn broers. In 1793 werd Jacob gemachtigd door Pieter om van de executeurs van het testament van Maria van Dalen, weduwe van Jacob Franix te Amsterdam, een bedrag van 138 gulden 3 stuivers te ontvangen.¹²² Na het overlijden van Jacob in 1806 werd Pieternella¹²³, een dochter van broer Cornelis, gemachtigd om de nalatenschap in Amsterdam af te handelen.¹²⁴

Cornelis van der Werf, huurde het merk *kievit* van Elsje de Koning, weduwe van Adriaan Lunenburg (1754-1756) en daarna verkreeg hij de merken *glaasje* (1756-1767) en *handschroef* (1749-1767) in eigendom. De *handschroef* was al drie jaar vacant en het *glaasje* was vacant vanaf 1709 tot 1756. Mogelijk had het gilde dit merk eerder geschrapt omdat het te veel op het merk roemer leek. Het laatste was een belangrijk handelsmerk en eigendom van de koopman Pieter Fierens. Er bestond recht van uitbesteding op dit merk, waardoor hij zijn roemper pijpen in andere werkplaatsen kon laten maken. Opvallend is dat Cornelis van der Werf in 1767 stopte met beide merken en dat in datzelfde jaar broer Jan het *wapen van Gouda* overnam van Egbert Jonkman. Hoewel dat geen toeval zal zijn geweest is niet duidelijk geworden wat de ware reden van deze 'ruil' is geweest. Interessant is de inschrijving van het merk *glaasje* door Cornelis van der Werf. Dat kan erop duiden dat de familie Van der Werf bezig was meer marktaandeel te verkrijgen door het aannemen van een merk dat sterk leek op een bestaand en goed lopend handelsmerk.

De merkplaat en de handel van Jacob

Op de eerder genoemde merkplaat van Jan van der Werf staat zijn naam als J. VAN DER WERF (Afb. 13). Van de circa 190 afdrucken van merkplaten met een heraldisch uiterlijk in Helbers en Goedewaagen,¹²⁵ heeft ongeveer 12 procent alleen voorletters, terwijl bij de overige firma's de volledige voornaam is geschreven. Mogelijk is opzettelijk alleen de voorletter gegraveerd. In dat geval kon de naam zowel voor Jan, de Goudse fabrikant als voor zijn broer Jacob, de Amsterdamse pijpenhandelaar staan.

Het lijkt aannemelijk dat Jacob pijpen met het *wapen van Gouda* via zijn broer en later bij zijn schoonzus Geertruij de Ligt kocht. Daarnaast verhandelde hij ook pijpen met andere merken. Jacob van der Werf was kennelijk niet gebonden aan bepaalde leveranciers of merken maar kocht zijn pijpen waar ze hem de meeste winst opleverde. Toen in 1796 de Goudse pijpenmaker Jan Soufreu (Soufree) overleed werd een partij pijpen uit zijn boedel voor ruim 139 gulden aan J. van der Werf verkocht.¹²⁶ Opvallend is dat de naam van Van der Werf, net als op de merkplaat, niet voluit geschreven is. Jan was toen al overleden en de enige persoon die in aanmerking komt met deze voorletters was zijn broer Jacob uit Amsterdam. Soufreu maakte betere kwaliteitspijpen gemerkt met de *P gekroond*. Jacob kocht ook pijpen bij de toen grootste pijpenfabrikant en pijpenhandel de Firma Frans Verzijl & Zoonen. Dat Van der Werf grote omzetten maakte blijkt uit het feit dat hij in de jaren 1791-1801 alleen al bij Verzijl 141 bennetjes, 57 tonnen, een mand en acht kisten met pijpen kocht met een totale waarde van 2.695 gulden.¹²⁷

Conclusie

Dirk Entvogel behoorde tot de grootste pijpenhandelaren van Amsterdam. Hij verkocht pijpen met het handelsmerk wapen van Gouda en zijn eigen firmanaam op de steel. Entvogel exporteerde vooral naar de Caraïben, Suriname, Polen en aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Tot tweemaal toe trouwde hij met een vrouw uit Gouda die uit een familie van pijpenmakers kwam. Zijn eerste vrouw was weduwe van de belangrijke Amsterdamse pijpenhandelaar Dirck Janse Doesburgh die oorspronkelijk uit Gouda kwam en zich daar in het gilde had laten inschrijven. Voor het aangaan van de huwelijken zal Entvogel zeker economische motieven hebben gehad. Ook bij zijn opvolger Jan van der Werf zullen economische motieven van belang zijn geweest. Hij trouwde met een vrouw uit Amsterdam, verkreeg het poorterschap van de hoofdstad en begon daar zijn wereldwijde pijpenhandel.

Noten:

- 1 Stadarchief Amsterdam (SAA), 5001 (DTB) Ondertrouwregister, inv.nr. 537, p.132. Dirk Entvogel en Catrina Cornelis, weduwe Dirk Janse Doesburgh, 23-05-1704.
- 2 Dirck Janse Doesburgh werd op 21-06-1699 te Amsterdam begraven. SAA, 5001 (DTB), Begraven, inv.nr. 1230, Heiligewegs- en Leidsche Kerkhof, p.198-199. Een kind van hem overleed twee jaar eerder. Ibid., inv.nr. 1110, Wester Kerkhof, p.354 en p.355, begraven 22-09-1697.
- 3 Meulen, 2003, p.108.
- 4 Ten onrechte is de naam van deze pijpenkoper altijd vermeld als I. de Visser.
- 5 SAA, 5075 (Notarieel archief), notaris Pieter van Akersloot, inv.nr. 5559, f.501, 11-11-1704.
- 6 SAA, 5001, Begraven, inv.nr. 1230, p.364 en p.365. Jan Doesburgh, 19-09-1704.
- 7 SAA, 5001, Begraven, inv.nr. 1230, Heiligewegs- en Leidsche Kerkhof, p.548-549, 02-03-1710.
- 8 SAA, 5001, Begraven, inv.nr. 1058, p.91vo en p.92, Nieuwe Kerk en Engelse Kerk, Catharina Verhegge, 27-07-1737. Acht jaar eerder was iemand met dezelfde naam begraven (inv.nr. 1082, p.113vo en p.114, Noorder Kerk en Kerkhof, Catharina Verhegge, 07-11-1729.) Het lijkt echter aannemelijk dat Entvogel in 1737, kort na het overlijden van zijn vrouw hertrouwde.
- 9 SAA, 5001, Huwelijksintekeningen van de Kerk, inv.nr. 580, p.149. Dirk Entvogel (eerder getrouwd met Catrina Verhegge) en Heijltje de Keijser, Inschrijvingsdatum 24-10-1737.
- 10 SAA, 5075, inv.nr. 10909, aktenr. 17 (notaris Arnoldus de Ridder), 13-02-1738.
- 11 Genealogie in de Achterhoek. Nederduits Gereformeerde Gemeente Zutphen. Trouwboek, 01-07-1703.
- 12 Anneke Wolters kocht een huis in de Spiegelstraat te Zutphen van Wessel van Besselinck en Janna Bos maar bleef in Amsterdam wonen. Regionaal Archief Zutphen (www.regionaalarchiefzutphen.nl/archieven), inv.nr.361 Collectie Historisch Kadaster Zutphen (1440-1832), Deel III, p.1870, Verpondingsnr. 740, Kadastraal nr. 840, 19-02-1723. In 1743 werd het pand, tussen de weduwe Mentink en de weduwe Schaap 'waar de Straathamer uithangt', verkocht aan Teunis Gesoor. Ibid. p.1784, Verpondingsnr. 730, Kadastraal nr. 909, 05-08-1743.
- 13 SAA, 5001, Begrafnisregister Wester Kerkhof, inv.nr. 1112, Cornelis Entvogel ten huise van zijn broeder Dirk Entvogel op de Voorburgwal bij de Stilsteegh, 27-10-1716.
- 14 SAA, 5033 (Poorterboeken 1655-1811), inv.nr. 20. Wouter Entvogel, schipper van Zutphen, 27-03-1733.
- 15 SAA, 5001, Begrafnisregister Karthuizer Kerkhof, inv.nr. 1177, kind van Wouter Entvogel op't oude Kerksplein, 19-08-1739 en Ibid. kind van Wouter Entvogel op de flueele burgwal, 21-07-1745.
- 16 SAA, 5001, Begrafnisregister Karthuizer Kerkhof, inv.nr. 1178, Wouter Entvogel, schipper van Amsterdam op Zutphen, van de Oudesijds Voorburgwal bij de Niezel, 21-09-1750 en inv.nr. 1179, Maria Eelders weduwe Wouter Entvogel, van de Oudesijds Voorburgwal bij de lange Niezel, 05-04-1757.
- 17 SAA, toegang 5001, Doopregister, inv.nr. 56, p.302 (f.151v), nr.9: Wouter, 10-12-1766 en inv.nr. 57, p.16 (f.8v) nr. 8: Barent, 09-04-1769.
- 18 Meulen 2003, p.46.
- 19 Duco, 2003, p.130, nr. 99. Bij controle van de gildeboeken bleek het inderdaad om het merk hoed te gaan. Dit betekent dat op de trechtvormige pijpen met aan weerszijden van de ketel een springende haas geen merk is afgebeeld. De twee hazen moeten worden gezien als decoratie. Trechtvormige pijpen met decoraties worden vaker onterecht als zijmerkpipen aangemerkt.
- 20 Duco, 2003, p.145, nr. 289.
- 21 Duco, 2003, p.22-23.
- 22 In dat jaar werd in Amsterdam een kind van hem begraven. SAA, 5001, Begraven, inv.nr. 1110, p.354 en p.355, Wester Kerkhof. Kind van Dirck Jansz Doesburgh, begraven 22-09-1697.
- 23 Oostveen, 2010, cat.nr. 26.
- 24 Duco, 2003, p.124, nr. 12.
- 25 Duco, 2003, p.157, nr. 453 (ID ongekrond), p.171, nr. 664 (IDB) en p.139, nr. 214 (tang).
- 26 Meulen, 2003, p.71 met als periode van eigendom 1683-?.
- 27 Duco, 2003, p.171, nr. 664. Als eigendomsperiode wordt 1682-1683/1691 gegeven.
- 28 SAA,5062(ArchiefvandeSchepenen,Kwijtscheldingsregisters), inv.nr. 97, 06-07-1723.
- 29 SAA, 5075, inv.nr. 10914, aktenr. 122 (not. Arnoldus de Ridder), 19-09-1743.
- 30 SAA, 5075, inv.nr. 10917, aktenr. 106 (not. Arnoldus de Ridder), 24-04-1745.
- 31 SAA, 5062, inv.nr. 133, 29-03-1759. Het pand werd pas in 1803 door de Erven Dirk Entvogel verkocht aan Isaac Coenraad Onderberg. SAA, 5062, inv.nr. 177, 08-02-1803.
- 32 SAA, 5062, inv.nr. 134, 29-10-1760.
- 33 Meulen, 1986, p.63, 66. Alphen, Raadhuisstraat tussen de nrs. 157-175.
- 34 Meulen, 1986, p.76. De fabriek stond langs de Aarkade in Alphen aan den Rijn. Dat was indertijd de meest westelijke punt van het grondgebied van Aarlanderveen.
- 35 Meulen, 1986, p.100, afb. 34-2 en 34-9.
- 36 Collectie Historische Vereniging Alphen aan den Rijn en Collectie en database Bert van der Lingen.
- 37 Amsterdamsche Courant Nr. 83, 13 juli 1730, p.2 en Nr. 85, 18-07-1730, nr. 85, 19 juli 1731, p.2.
- 38 In Duco (2003, p.124, nr. 15) zijn zes afbeeldingen van dit merk opgenomen waarvan twee met 'zes sterren' en vier met wapenschild.
- 39 Lingen, 2002, p.235, Fig. 3-6.
- 40 Oostveen, 2004, p.79.
- 41 Bartels, 2005, p.59. (Frans en Jacob van de Velde en Dirk Entvogel worden hier onterecht pijpenfabrikanten genoemd. Zij waren echter belangrijke Amsterdamse tabaksfabrikanten en tabakshandelaren die in Gouda pijpen met hun firmanaam en gemerkt met de molen lieten maken.)
- 42 Bartels, 2005, p.58.
- 43 SAA, 5061 (Archieven van Schout en Schepenen, van Schepenen en van de subalterne rechtbanken), inv.nr. 2679, Rol van Averij-Grosse, 1761-1763: Schip Drie Heuvelen: Pieter Storm voor Hendrik Manshoofd 10 ton en 300 mandjes pijpen f 650,00.
- 44 Duuren en Zimmermann, 1996, p.887-890.
- 45 Smiesing, 1989, p.88.
- 46 Vriendelijke mededeling Edward Zimmermann nov. 2011. De pijp is afgebeeld in Zajac, J. en E. Zimmermann, 2011, p.114.
- 47 Miklaszewicz, 1995, p.333 Ryc. 2f, p.334 Ryc. 3a,d & i, p.335 Ryc. 4a en Miklaszewicz, 1993, p.279, wrak W-21: Ryc. 12j, p.282 Ryc. 13a-f, p.289, wrak W-25: Ryc. 20b,e & g.
- 48 Miklaszewicz, 1995, p.338 & Miklaszewicz, 1993, p.280-1 (Tabela 3: Wrak W-21) en p.290 (Tabela 4: Wrak W-25).
- 49 Bonds, 1980, Fig. 30.
- 50 Vriendelijke mededeling Arne Akerhagen, Stockholm.
- 51 Akerhagen, 2012, p.107, nr. 6525.
- 52 Vriendelijke mededeling Andreas Heege (02-10-2011). Deze schrijfwijze is nog niet eerder opgemerkt.
- 53 Deze informatie is afkomstig uit mijn lopende onderzoek naar de export, handel en gebruik van tabak en tabakspijpen door de VOC en hun personeel in de 17de en 18de eeuw.
- 54 Meulen, 1986, p.34.
- 55 SAA, 5075, notaris Jan de Vicq junior, inv. 8321, aktenr. 256, Procuratie van Dirk Entvogel op Fredrik Berg, 21-12-1726.
- 56 Fredrik Berg vertrok 28-10-1728 uit Amsterdam en arriveerde 13-06-1729 in Batavia. Schip Castricum, DAS-en reisnr.

- 2745.4. Website: <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl>.
- 57 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10910, aktenr. 163, 08-12-1739.
- 58 SAA, 5075, notaris Jan de Vicq junior, inv. 8321, aktenr. 241, Attestatie door twee personen ten verzoeken van de erfgenamen van Cornelis de Keijser, 12-09-1726
- 59 SAA, 5001, Begrafnisregister Heiligewegs- en Leidsche Kerkhof, 1235, p.54vo en p.55, Levina Verhegge weduwe Jacobus de Keijser, begraven 01-02-1729.
- 60 Cornelis de Keijser vertrok op 21-12-1721 met het schip Prattenburg naar Batavia waar hij op 23-07-1722 arriveerde. DAS-en reisnr. 2482.3. Website: <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl>.
- 61 Graf, 1996, p.24-26.
- 62 Graf, 1992, p.141, Appendix 4. Castle (F1) 10 exemplaren en Watergate (WG) 1 exemplaar.
- 63 Lingem, 2001, p.3446 en Lingem, 2007, p.354.
- 64 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10910, aktenr. 167, 16-12-1739.
- 65 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10913, aktenr. 98, 07-09-1742.
- 66 SAA, 5075, notaris Benjamin Phaff, inv.nr. 10235, aktenr. 162, 12-03-1749.
- 67 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10914, aktenr. 98, 03-07-1743. Mogelijk was dit Albert Urdal, lid van de Kleine Raad.
- 68 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10917, aktenr. 112, 30-04-1745.
- 69 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10921, aktenr. 118, 12-07-1747.
- 70 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10946, aktenr. 284, 09-09-1756.
- 71 SAA, 5075, notaris Philip Zweerts, inv.nr. 10041, aktenr. 99, 14-05-1750.
- 72 SAA, 5061, inv.nr. 2662, Rol van Averij-Grosse, 1745-1746.
- 73 SAA, 5061, inv.nr. 2664, Rol van Averij-Grosse, 1748-1749.
- 74 SAA, 5061, inv.nr. 2846, Vonnissen van Averij Grosse, 31-01-1755-30-07-1756. D'eendragt, 1748.
- 75 SAA, 5061, inv.nr. 2670, Rol van Averij-Grosse, 1753-1755.
- 76 SAA, 5075, notaris Benjamin Phaff, inv. 10239, aktenr. 30, 16-01-1747.
- 77 SAA, 5075, notaris Salomon Dorper, inv.nr. 10748, aktenr. 919, 23 en 24-11-1752.
- 78 SAA, 5075, notaris Arnoldus de Ridder, inv.nr. 10915, aktenr. 74, 09-04-1744 en aktenr. 106, 24-05-1744.
- 79 SAA, 5001, Begraven, inv.nr. 1072, p.47vo en p.48, Nieuwe Zijds Kapel. Dirk Entvoegel, 19-03-1762.
- 80 Heyltje de Keyser weduwe van Dirk Entvoegel, 4 maart 1766, De Maandelykse Nederlandse Mercurius. Deel 20. Amsterdam, 1766, p.88.
- 81 Willem van der Valk was eigenaar van het merk 19 gekroond (1743-1750). (Duco 2003, p.189, nr. 957.)
- 82 SAHM, 43 (Notarieel Archief), notaris Robbert Hendrick Daesdonck, inv. 920, aktenr. 37, 31-03-1766. Als executeurs testamentair van Heijltje de Keijser worden genoemd Pieter van Hoek, Adolph van der Veer en Jacobus Schubbe. In de akte wordt nog een zus genoemd: Neeltje Verheggen, weduwe van Jan de Vogel uit Gouda.
- 83 Gerrit van Florense en zijn weduwe Jannigje van der Kraan hadden het merk 47 gekroond in eigendom (1763-1787 / 1787-1794). De weduwe verhuurde het merk aan Willem van Florense. (Duco 2003, p.192, nr. 987.) Getuige vondsten van pijpen met zijn naam en merk verkocht Gerrit van Florense zijn producten ook aan winkeliers in Amsterdam (Database en coll. Bert van der Lingem).
- 84 SAA, 5075, notaris Dominicus Geniets, inv.nr. 13619, aktenr. 277, 19/20-03-1766.
- 85 SAA, 5075, notaris Dominicus Geniets, inv.nr. 13619, aktenr. 276, 20-03-1766.
- 86 SAA, 5062, inv.nr. 156, 06-11-1782. In 1750 ging Jacob in Amsterdam in ondertrouw met Magdalena van Vlierden (SAA, 5001, Huwelijksintekeningen van de Kerk, inv.nr. 593, p.235, 27-03-1750.) Magdalena was een dochter van spekslager Cornelis van Vlierden en Cornelia Loos uit Amsterdam. Ze was gedoopt in Amsterdam op 27-03-1711 (SAA, 5001, Dopen, inv.nr. 16, p.449 (folio 224), nr.2).
- 87 Zijn ouders waren Jan van der Werf (overleden in of voor 1762) en Grietje Jansdr de Kleijne (overleden 1772). SAHM, Ac43 (Notarieel Archief), notaris Robbert Hendrick Daesdonck, inv. 916, aktenr. 31, folio 85, 19-06-1762.
- 88 SAA, 5033, inv.nr. 24, p.352, 15 juni 1751.
- 89 Duco, 2003, p.124, nr. 15 en p.143, nr.266.
- 90 Naamregister Amsterdam (1777-1801).
- 91 De betekenis van glasaarde is onbekend.
- 92 SAA, 5062 (Schepenen), inv.nr. 142, 01-09-1768 en 27-10-1768.
- 93 SAA, 5062 (Schepenen), inv.nr. 146, 02-07-1772.
- 94 SAA, 5062 (Schepenen), inv.nr. 146, 22-02-1786.
- 95 Zie noot 53.
- 96 SAA, 5001, Begraven, inv.nr. 1106, p.14vo en p.15, Wester kerk, 04-04-1806. Zijn vrouw Magdalena van Vlierden was al in 1784 overleden (SAA, 5001, Begraven, inv.nr. 1105, p.91vo en p.92, Wester kerk, 05-08-1784.)
- 97 Streekarchief Hollands Midden Gouda (SAHM), Gildeboeken pijpenmakers Gouda (berustend in het British Museum) Vol. 4, 1660-1724, p.29. Jan Pieterse van den Hoff.
- 98 Duco, 2003, p.124, nr. 15.
- 99 In het gildeboek staat: Aremanes Lichte; in Van der Meulen (2003, p.37): Aremanis Lichte (1691-) en in Duco (2003, p.134, nr. 146) Hermanus Licht (1691-1711).
- 100 Duco, 2003, p.23.
- 101 Lingem, 2013, p.29-34 (Frans van de Velde), p. 52-54 (Jan George Burgklij) en p.84-87 (Ertwijn Zapffenbergh).
- 102 Lingem, 2008, p.83-84.
- 103 De namen in Tabel 1 zijn overgenomen uit Duco, 2009, p.124, nr. 15, met uitzondering van de door mij toegevoegde namen en data 'Erven Geertruij de Ligt of Jacob van der Werf 1799-1807'. In Laansma, 1977, p.25 en in Meulen, 2003, p.53 wordt een Gerret van der Karren genoemd als eigenaar. Deze naam heb ik in de originele gildeboeken niet kunnen vinden.
- 104 SAHM, Gildeboeken pijpenmakers Gouda (British Museum) Vol. 4, 1660-1724, p.49v.
- 105 Duco, 2003, p.25.
- 106 SAHM, Gildeboeken pijpenmakers Gouda (British Museum) Vol. 4, 1660-1724, p.53. Jacop de Lich.
- 107 Duco, 1976, p.2.
- 108 SAHM, 2 (Kamerboek politiemeesters 1620-1777), inv.nr. 309, blz. 220, 19-05-1724. Eiser Oeda de Knippel, weduwe van Wm. Soet eist van gedaagde Daniel van Steyn betaling van 7 guldens 12 stuivers als restant van een schuld over geleverd brood. Van Steyn erkent de schuld. Hij moet 1 gulden 12 stuivers betalen en het restant met 6 stuivers per week. Daarnaast moet hij de kosten van het proces betalen.
- 109 Duco, 2003, p.132, nr. 125 (kievit) en p.138, nr. 202 (trekpot). Willem de Vet was eerder eigenaar van de harp (1733-1749) p.143, nr. 268.
- 110 SAHM, 43, notaris Joan Jansz Boers, inv.nr. 933, akte 30, folio 138, 09-06-1773.
- 111 SAHM, 43, notaris Robbert Hendrik Daesdonck, inv. nr. 917, akte 31, folio 81, 19-07-1763.
- 112 Duco, 2003, p.92-93.
- 113 In het jaar van overname (1767) ging de man op de sjees, het oude merk van Jan, over naar zijn broer Cornelis van der Werf.
- 114 Jan Jansz van der Werf (1724-1790) was een zoon van Jan van der Werf (?-1772) en Grietje Jansdr de Kleijne (begraven 06-01-1772). Bron: Stamboom Hermans, Verhoeven, van Eeden, Aalbrecht. Website: <https://www.genealogieonline.nl/en/stamboom-hermans/I111.php>.
- 115 Duco, 2003, p.152, nr. 386. Zie Duco, 2004 voor het belang van

- deze pijpenhandelaren en kooplieden.
- 116 Duco, 2003, p.135, nr. 164. Dit merk verhuurde hij de laatste zeven jaar aan Klaas Sijpesteijn om op grove pijpen te zetten.
- 117 Jacob Jansz van der Werf (ged. 01-02-1761), J.m. op de Gouwe, getr. 16-04-1780 te Gouda met Sophia Abrahams Zeverboom (Seeverboom, Severboom), J.D. op de Raam in't Klooster.
- 118 Duco, 2003, p.172, nr. 681.
- 119 Duco, 2009, p.124, nr. 15 geeft voor de periode 1799-1806 geen eigenaar van het wapen van Gouda.
- 120 Duco, 2009, p.124, nr. 15 geeft voor de periode 1799-1806 geen eigenaar van het wapen van Gouda.
- 121 SAHM, 43, notaris Pieter Daesdonck, inv. 1098, aktenr. 21, f.91-94, 29-04-1797. Bij het opmaken van de akte was hij weduwnaar van Elisabeth van der Brugge.
- 122 SAHM, 43, notaris Pieter Daesdonck, inv. 1094, aktenr. 39, f.449-450, 29-09-1793.
- 123 Piernella was in 1806 weduwe van Isaac van der Paauw.
- 124 SAHM, 43, notaris Cornelis van Alphen, inv. 1078, aktenr. 34, f.181-182, 01-05-1806.
- 125 Helbers en Goedewaagen
- 126 SAHM, 43, notaris Jeremias van der Grijp, inv. 1011, aktenr. 96, 26-05-1796.
- 127 Lingen, De Firma Frans Verzijl & Zoonen (in voorbereiding).

Literatuur:

- Akerhagen, Arne, 2014. 'Kritpipsrapport för kv. Gesällen, Kalmar. Sommaren 2012', in (Göran Tagesson et al) *Kvarteret Gesällen 4 och 25 samt del av Kvarnholmen 2:2, Småland, Kalmar län, Kalmar stad och kommun, Kalmar domkyrkoförsamling, RAA 93*.
- Bartels, M.H., 2005. 'The Van Lidth de Jeude Family and the Waste from Their Privy: Material Culture of a Wealthy Family in 18th-Century Tiel, the Netherlands', *Northeast Historical Archaeology* 34 (1), Vol. 34, Iss. 1, Article 2, p.15-60.
- Bonds, G., 1980. 'Clay pipes from Ryssviken', in (P. Davey, ed.) *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. British Archaeological Reports* 92, p.273-298.
- Duco, D.H., 1976. 'Pijpen met het wapen van Gouda', *Nieuwsbulletin Pijpenkamer Icon* 2 (3), p.1-3.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Duco, D.H., 2004. *De L gekroond een vermaard Gouds handelsmerk*. Amsterdam.
- Duuren, L. van en E. Zimmermann, 1997. 'Nederlandse pijpenstelen in Polen'. *Pijpelogische Kring Nederland* 19 (76), p.887-892.
- Graf, O.H.T., 1992. *Clay Tobacco Pipes from Archaeological Sites from the Cape Province, South Africa*. Thesis, Dep. Of Archaeology of the University of Cape Town. Cape Town.
- Graf, O. H. T., 1996. 'A Consignment of Clay Pipes Found in the Castle Moat, Cape Town, South Africa', *Society for Clay Pipe Research Newsletter* 49, p.24-27.
- Helbers, G.C. en D.A. Goedewaagen, 1942. *Goudsche Pijpen / Goudaer Pfeifen / Pipes de Gouda*. Amsterdam.
- Laansma, S., 1977. *Pijpmakers en hun pijpmerken 1724-1865*. Arnhem.
- Lingen, B. van der, 2001. 'Dutch Clay Tobacco Pipes Excavated at Dejima, Nagasaki, Japan in 1996-1997 (a preliminary report)', *Tabakoshi Kenkyu* 77, p.3437-3450. (Japanse tekst)
- Lingen, B. van der, 2002. 'Clay Tobacco Pipes from the 1998-1999 Dejima Excavations (a preliminary report)', *The Dejima trading post: A national designated historical site: Report from the excavation of the street and the chief factor's residence*. Nagasaki City Board of Education, Nagasaki, p.219-242. (Japanse tekst)
- Lingen, B. van der, 2008. 'Clay tobacco pipes from the 2001-2002 excavations of Warehouse No. 3, the Chief Secretary's Quarters, the Kapitan Beya and additional pipes from the 1999 Tomonaga Hospital excavations in Dejima, Nagasaki, Japan', *The Dejima trading post: A nationally designated historical site: Report from*

- the excavation of the site of the chief factor's residence and the buildings on the western side of Dejima*. Vol. 2. Nagasaki City Board of Education, Nagasaki, p.55-94. (Japanse tekst)
- Lingen, B. van der, 2010. 'Clay tobacco pipes from the 2002-2005 excavations of Otona, the South and West Stone Wall and the West Water Gate, in Dejima, Nagasaki, Japan', *The Dejima trading post: A nationally designated historical site: Report about restoration and reconstruction work.* Vol. 1. Report of the excavation of the South side of the stone wall. Nagasaki City Board of Education, Nagasaki, p.345-365. (Japanse tekst)
- Lingen, B. van der, 2008. 'De boedelinventaris van Hendrik Straatman, handelaar in tabak en tabakspijpen te Woerden, 1795 (Dl. 1 en 2)', *Heemtijsdinghen*, 44 (2), p.44-51 en 44 (3), p.80-89.
- Lingen, B. van der, 2013. *Van de Velde, Burgklij en Zapfenbergh. Drie Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit de 18e eeuw*. [Utrecht] Uitgeverij Brittenburg.
- Meulen, J. van der, 1986. *De "Gouwenars" van Alphen aan den Rijn*. Alphen a/d Rijn.
- Meulen, J. van der, 2005. *Goudse pijpenmakers en hun merken*. Pijpelogische Kring Nederland en Stedelijke Musea Gouda, Leiden/Gouda.
- Miklaszewicz, D., 1993. 'Fajki z wraków zalegających na dnie zatoki Gdańskiej', *Pomorania Antiqua, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku XV*, p.265-299.
- Miklaszewicz, D., 1995. 'Fajki z badań archeologicznych w Toruniu', *Pomorania Antiqua, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku XVI*, p.329-356.
- Naamregister van alle de kooplieden, voorname handeldryvende of negotiedoende winkeliers en fabricanten der stad Amsterdam*. (uitgaven van 1777-1801).
- Oostveen, J. van, 2004. *Havezate Werkeren. Kleipijpen*. Archeologische Rapporten Zwolle 18, Zwolle.
- Oostveen, J. van, 2010. *Kleipijpen uit Zutphen*. (Versie 5.0). Deventer / Zutphen.
- Smiesing, P., 1989. 'Poolse pijpelogie'. *Pijpelogische Kring Nederland* 11 (44), p.74-89.
- Zajac, J. en E. Zimmermann, 2011. *Fajki gliniane / Clay pipes*. Gdynia.

Zie: "Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806", pagina 165.

De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda / The Amsterdam pipe merchant Dirk Entvogel, his successor Jacob van der Werf and the trademark Arms of Gouda

Bert van der Lingen

From the seventeenth century onwards Dutch clay pipes have been an important export product. Several tens of millions of high quality clay pipes were shipped to all parts of the world. The export was carried out by pipe manufacturers who were also merchants as well as by specialized pipe merchants, trading houses and also tobacco manufacturers and exporters. In the eighteenth century Dirk Entvogel from the so called Pijpenmarkt (Pipe market) in Amsterdam was one of the largest merchants specialising in clay pipes. Around 1700 he began his pipe trade and continued until his death in 1762. Entvogel traded pipes from Gouda which were stamped with the heelmark 'Arms of Gouda'. He exported pipes to Poland, Surinam and the Caribbean and sold them to the Dutch East India Company. His pipes have been excavated in South Africa and as far away as Japan. He was succeeded by Jacob van der Werf from Gouda, brother of pipe makers Cornelis and Jan van der Werf. There appears to be an interesting and long lasting relationship between Gouda pipe makers and Amsterdam pipe merchants and the trademark Arms of Gouda.

